

РОЗДІЛ І. ПРОБЛЕМИ ПЕДАГОГІКИ ВИЩОЇ ШКОЛИ

УДК 378:373.3.091.12.011

Ірина Андрощук

Хмельницький національний університет

ORCID ID 0000-0002-8054-5574

DOI 10.24139/2312-5993/2022.01/003-012

ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ЯК ВАЖЛИВА СКЛАДОВА ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ

У статті акцентовано увагу на проблемі формування громадянської відповідальності в майбутніх вчителів у процесі їх професійної підготовки. Схарактеризовано громадянську відповідальність майбутнього вчителя як сукупність професійно важливих якостей особистості, які забезпечують свободу прийняття рішень й відповідальність за їх наслідки в педагогічній діяльності, відображають чітку громадянську позицію, потребу у збереженні й примноженні національних традицій, культури; характеризуються високим рівнем національної свідомості й патріотизму та ґрунтуються на цінностях правових норм, повазі до державної мови й символів і передбачають активну участь у громадському житті держави та суспільства. Відмічено, що основою формування громадянської відповідальності є громадянська зрілість, що характеризується не віком особистості, а її поглядами, діями, вчинками, гуманістичним світоглядом. Акцентовано увагу на трьох аспектах громадянської відповідальності: об'єктивному, суб'єктивному, емоційному.

Ключові слова: відповідальність, громадянська відповідальність, громадянська освіта, майбутній учитель, заклади освіти.

Постановка проблеми. Вибір Україною європейського напрямку розвитку, відповідно до глобалізації та інтеграції, у контексті сучасних світових тенденцій обумовлює необхідність високого рівня сформованості громадянської відповідальності учасників освітнього процесу й зокрема вчителів. Адже лише в демократичному суспільстві важливим є врахування морально-етичних цінностей і правових норм, дотримання прав та свобод кожної людини, розбудова суспільства й держави на гуманістичних засадах і чіткої громадянської позиції. Важлива роль у забезпеченні цих аспектів належить учителям, які формують особистість учнів, майбутніх громадян своєї держави. Саме від громадянської позиції, громадянської свідомості молоді й здатності брати на себе громадянську відповідальність залежить майбутнє українського суспільства. Однак, для формування цих якостей в учнів важливо, щоб майбутній учитель володів ними сам. У контексті цього особливої актуальності набуває проблема формування громадянської відповідальності в майбутніх учителів у процесі їх професійної підготовки в закладах вищої освіти.

Відмітимо, що на важливості формування громадянської відповідальності акцентується увага в Рекомендаціях Європейського Парламенту та Ради (ЄС) (2006 р.). Правові аспекти громадянської освіти закладені в таких нормативних документах: Конституції України, Законі України «Про освіту», Національній стратегії у сфері прав людини, затвердженій Указом Президента України від 25 серпня 2015 р. № 501, Указі Президента України від 1 грудня 2016 р. № 534 «Про пріоритетні заходи щодо сприяння зміцненню національної єдності та консолідації українського суспільства, підтримки ініціатив громадськості у цій сфері», розпорядженні Кабінету міністрів України «Про схвалення Концепції розвитку громадянської освіти в Україні» від 3 жовтня 2018 р. № 710-р та ін. Закон України «Про освіту» визначає одним із напрямів реалізації мети освіти формування відповідальних громадян, які здатні здійснити свідомий вибір власної діяльності та спрямувати її на користь людям та суспільству, забезпечувати сталий розвиток України. Педагогічна діяльність, відповідно до Закону України «Про освіту», має забезпечувати також виховання й розвиток громадянських компетентностей особистості, а держава – створювати всі необхідні умови для здобуття громадянської освіти, усвідомлення цінностей вільного демократичного (громадянського) суспільства, де панують верховенство права, свобода вибору (*Закон України «Про освіту», 2017*). Відповідно до розпорядження Кабінету міністрів України «Про схвалення Концепції розвитку громадянської освіти в Україні» (2018 р.) важливим є формування у громадян відповідального ставлення як до захисту територіальної цілісності й суверенітету України, так і забезпечення безпеки та усвідомлення спільності інтересів держави і людини, формування готовності брати активну участь у вільному суспільстві, демократичному житті з метою пропагування та захисту демократії й верховенства права, розвитку національної ідентичності (*Розпорядження кабінету міністрів України «Про схвалення Концепції розвитку громадянської освіти в Україні», 2018*). Реалізація цих завдань можлива лише за умови сформованості високого рівня громадянської позиції та відповідальності в майбутніх учителів закладів освіти, що й обумовлює необхідність вирішення означеної проблеми. Адже саме вчителі під час реалізації освітніх завдань забезпечують формування майбутніх громадян незалежної країни, патріотів своєї держави. У контексті цього особливої актуальності набуває проблема формування громадянської відповідальності в майбутніх педагогів під час їх професійної підготовки в закладах вищої освіти.

Аналіз актуальних досліджень. Громадянська відповідальність у різних аспектах як предмет дослідження висвітлена у працях О. Бескорсової, Н. Богомолової, І. Ващенко, Н. Головки, О. Кислї, О. Кошелева, В. Кузя, В. Курила, І. Огієнко, Т. Ремеха, М. Стельмаховича та ін. Проблема формування відповідальності висвітлена у працях Т. Аболїної, В. Андрущенко, Г. Балла, І. Бега, І. Вітковської, Н. Дубравської, В. Канке, Е. Левченко, О. Пометун, М. Савчиної, О. Сухомлинської, І. Фриз та ін. Головним чином увага науковців, дослідників була спрямована на реалізацію завдань громадянської освіти та формування громадянських компетентностей в учнів. Разом із тим, формування громадянської відповідальності в майбутніх учителів залишається поза увагою науковців та дослідників і не набуло належного висвітлення. Крім того, формування потреби в національній самоідентифікації, здатності нести відповідальність за свої вчинки й дії перед суспільством і державою є важливим завданням освіти, що й обумовило актуальність нашого дослідження.

Мета статті полягає в характеристиці поняття «громадянська відповідальність майбутнього вчителя» та обґрунтуванні значення формування громадянської відповідальності в майбутнього вчителя під час професійної підготовки в закладах вищої освіти.

Методи дослідження. У процесі дослідження було використано такі методи: аналіз наукових джерел та нормативних документів з проблеми дослідження, етимологічний аналіз, узагальнення й систематизація.

Виклад основного матеріалу. Формування громадянської відповідальності є результатом розв'язання завдань громадянської освіти, яка реалізується через такі змістові напрями, як: права громадянина та людини; участь громадян та інститутів громадянського суспільства у формуванні і реалізації державної політики, розв'язанні проблем місцевого значення, веденні державних справ; відповідальне ставлення до своїх обов'язків як громадянина; захист громадянських прав людини на національному і міжнародному рівнях; національно-патріотичне виховання; формування критичного мислення; участь у волонтерській діяльності. У контексті цього доцільним є визначення сутності поняття «громадянська відповідальність майбутнього вчителя». З цією метою схарактеризуємо базові дефініції «відповідальність» та «громадянськість».

Поняття «відповідальність» є соціальною категорією, що потрактовується як здатність особистості адекватно відповідати за свої

дії, вчинки, виконання обов'язків і т.д. Відповідно до академічного тлумачного словника поняття «відповідальність» розглядається як взятий на себе обов'язок відповідати за певну справу, ділянку роботи. З філософської позиції відповідальність визначається як важлива основа, що впливає на прийняття особистістю рішень та вчинення відповідних дій. Т. Ремех наголошував, що з позиції філософії відповідальність характеризує свободу вибору особистості (Ремех, 2018). У контексті цього науковці поняття «відповідальність» відносять до категорій етики та права й розглядають як морально-правове і соціальне ставлення людини до людства, подій, суспільства загалом, яке визначає рівень відповідності дій, учинків існуючим суспільним нормам, вимогам, правовим законам, правилам існування в соціумі (Кисла та Коваль, 2020). Відповідальність розглядається як внутрішня характеристика особистості, що містить усвідомлення необхідності діяти відповідно до суспільних вимог і соціальних цінностей, розуміти своє значення як члена суспільства, критично оцінювати свої дії і здійснювати контроль за своїми вчинками та результатами дій, що є важливою якістю особистості майбутнього вчителя (Дубравська та Фриз, 2014).

Відмітимо, що поняття «відповідальність» пов'язане з такими поняттями, як «прийняття рішень», «свобода волі», «свобода дій». Саме від розуміння людиною поняття «відповідальність» визначається розумінням нею поняття «свобода». Соціальна філософія свободу потрактовує як одну з провідних ідей європейського суспільства, що обумовлює наявність свободи вибору людини з однієї сторони, з іншої – відповідальність за ухвалені рішення. Тобто людина має право приймати рішення і діяти відповідно до своїх переконань, однак при цьому має нести відповідальність за наслідки своїх дій і не перекладати провину за негативні наслідки своїх учинків на інших. Вивчення етимології терміну «відповідальність» свідчить, що він пов'язаний із поняттям «обов'язок» та необхідністю самооцінювання власної поведінки, справи, слів чи вчинків. Відповідно, «відповідальність» у перекладі з французької мови означає виконувати дії, за які несе особа відповідальність, відповідально, тобто без чужих підказок, пам'ятаючи про свої обов'язки. На думку окремих науковців і дослідників, результати аналізу етимології терміну «відповідальність» дають змогу стверджувати про два напрями використання цього поняття: перший обумовлений виконанням своїх обов'язків, інший – необхідністю звітування за результатами виконання певних дій (Кошелев і Бескорса, 2019). При цьому всі науковці одностайні щодо позиції, що

відповідальність можлива лише за умови наявності певних правових, суспільних норм. Розрізняють різні види відповідальності. Зокрема, за змістовою характеристикою діяльності розрізняють матеріальну, сімейну, політичну, кримінальну, юридичну, професійну відповідальності. Наукову цінність становить підхід, згідно з яким виокремлюють чотири види відповідальності: каузальну відповідальність за дії, відповідальність через обов'язок, рольову відповідальність, відповідальність за здатність виконувати певні завдання або функції. Відповідно до суб'єкта відповідальності розрізняють особисту й суспільну відповідальність, згідно з часовим виміром – перспективну (стосується дій та вчинків, які вчинені були в минулому) та перспективна (відповідальність за свої дії в майбутньому) (Дубравська та Фриз, 2014).

Зазначимо, що для майбутнього вчителя така особистісна якість, як відповідальність, є професійно важливим утворенням, оскільки дає змогу: передбачати наслідки своїх дій, учинків для інших учасників освітнього процесу й для себе; здійснювати самоконтроль власної діяльності, виконання професійних обов'язків без додаткових зовнішніх стимулів та нагадувань; самооцінювати результати своєї діяльності відповідно до свого сумління; проявляти ініціативність, самостійність у прийнятті рішень під час вирішення освітніх завдань. Ураховуючи, що педагоги здійснюють вплив на формування та розвиток учнів, забезпечують їх культурний, інтелектуальний розвиток, виховання морально-етичних якостей, відповідальність учителя є важливою категорією не лише в педагогічному, а й правовому аспектах. Саме відповідальність педагога передбачає визнання ним своєї активної причетності до певного соціуму й розглядається як своєрідний стан свідомості, що трансформується в почутті обов'язку, сумлінні й совісті. Тому відповідальність учителя, перш за все, розглядається як певний обов'язок перед здобувачами, їх батьками, своїми колегами, суспільством загалом і визначає активну життєву позицію педагога.

Не менш важливим є сутність поняття «громадянськість», яке потрактовується як «духовно-моральна цінність, світоглядно-психологічна характеристика людини, що зумовлена її державною самоідентифікацією, усвідомленням належності до конкретної країни» (Козій, 2014, с. 35). З цим поняттям науковці й дослідники пов'язують ставлення особистості до правових норм і законів у державі, цінностей громадянського суспільства, здатність і готовність домагатися дотримання й поваги до власних прав і обов'язків як громадянина. Саме

громадянськість є певною якісною ознакою громадянина. Якщо громадянина розглядають як формальний статус особи, що передбачає наділення її відповідною сукупністю прав та обов'язків, то громадянськість визначають як якісну ознаку, своєрідну характеристику цієї особи, що відображає рівень користування нею своїми правами й дотримання своїх обов'язків. Важливо зазначити, що громадянськість передбачає орієнтацію особистості на суспільне благо, готовність до вчинків в інтересах суспільства, за які не передбачено матеріальної вигоди й лежить в основі громадянського суспільства. Громадянськість уміщує в собі громадянську відповідальність, громадянську компетентність, громадянську свідомість, громадянську справедливість, громадянський обов'язок, громадянську свободу та рівність та ін.

Таким чином, громадянська відповідальність є складником громадянськості як якісної характеристики громадянина. Адже лише справжній громадянин своєї держави спрямовує інтереси не лише на примноження свого особистого добробуту, а й піклується про суспільні потреби. Таким підхід можливий, якщо громадянин усвідомлює значущість суспільних інтересів, своєї ідентичності з іншими членами суспільства та своєї ролі у функціонуванні інститутів громадянського суспільства. Це можливе за умови культивування гуманістичних і демократичних засад у суспільстві, побудові суспільних відносин на цих засадах. Таким чином, головним чинником формування громадянина та громадянської відповідальності першочергово виступає громадянське суспільство, у якому відбувається розвиток та становлення особистості майбутнього фахівця. Ураховуючи цей аспект, громадянську відповідальність часто розглядають як сукупність якісних передумов, що забезпечують реалізацію своїх прав та виконання обов'язків, які обумовлені статусом громадянина держави з подальшою відповідальністю за їх наслідки. Відмітимо, що існує думка щодо доцільності поєднання громадянської відповідальності з політичною. Це обумовлено тим, що особистість із високим рівнем громадянської відповідальності відчуває потребу в необхідності розуміння і прозорості подій, що відбуваються в державі, готова брати участь у суспільно-громадських процесах у період їх значущості для розвитку держави.

Громадянська відповідальність потрактовується як інтегроване утворення свідомості особистості майбутнього педагога, яке поєднує в собі емоційно-мотиваційний, морально-духовний, когнітивний, поведінково-вольовий складники (Козій, 2004). Вона відображає свідоме ставлення майбутнього вчителя як громадянина, члена

суспільства до вимог та своїх обов'язків та передбачає сформованість уміння нести відповідальність за власне життя, учинки й дії та їх наслідки. Громадянська відповідальність передбачає чітку громадянську позицію щодо свого громадянського обов'язку перед суспільством, державою, чесність, принциповість та готовність відповідати за наслідки своїх дій.

Дослідники наголошують, що умовами успішного формування відповідальності в майбутнього вчителя першочергово є розвиток здатності справлятися з негативними емоціями й негараздами; уміння бачити потенційну причину негараздів у собі та своїх діях, учинках; здатність робити висновки за результатами своєї діяльності та вчитися на власних помилках (Ремех, 2018).

Громадянська відповідальність майбутнього педагога забезпечує національну самоідентифікацію, збереження й примноження національних традицій, цінностей, розвиток національної культури, сприяє формуванню національної свідомості, патріотизму, відповідальності за країну та її громадян. Саме на здатності й готовності захищати права, потреби та інтереси свої та своїх учнів як громадян нашої держави й суспільства, відповідальності за всі свої дії та їх наслідках має базуватися діяльність педагога. Основою формування громадянської відповідальності є громадянська зрілість, що характеризується не віком особистості, а її поглядами, діями, вчинками, гуманістичним світоглядом. Важливим фундаментом для формування громадянської відповідальності є наявність таких особистісних якостей у майбутнього педагога як громадянська активність, принциповість, справедливість, чесність, патріотизм, національна свідомість, гуманістична спрямованість та ін.

Таким чином, громадянська відповідальність майбутнього вчителя розглядається нами як сукупність професійно важливих якостей особистості, які забезпечують свободу прийняття рішень і прийняття відповідальності за їх наслідки в педагогічній діяльності, відображають чітку громадянську позицію, потребу у збереженні й примноженні національних традицій, культури; характеризуються високим рівнем національної свідомості й патріотизму і ґрунтуються на цінностях правових норм, повазі до державної мови та символів і передбачають активну участь у громадському житті держави та суспільства.

За результатами аналізу наукових джерел виокремлюють три аспекти громадянської відповідальності вчителя:

- об'єктивний (рівень відповідальності, який покладається на майбутнього вчителя суспільством, громадою, державою);
- суб'єктивний (рішення вчителя щодо можливого рівня відповідальності, який він визначає сам для себе відповідно до прийнятих рішень, зобов'язань, переконань й поглядів);
- емоційний (характеризує емоційний аспект особистості майбутнього вчителя й відображає переживання, емоції, почуття обов'язку та провини щодо результатів та можливих наслідків своїх дій та вчинків) (Кисла та Коваль, 2020).

Відмітимо, що важливо, щоб рівень громадянської відповідальності, який покладається на майбутнього педагога суспільством та державою відповідав тому рівню відповідальності, який для себе визначив майбутній фахівець сам та його емоційному аспекту.

Формування громадянської відповідальності майбутніх учителів у закладах вищої освіти передбачає володіння знаннями про: сучасне суспільно-політичне життя нашої держави, процедури й механізми участі в різних громадських та політичних інститутах, органах місцевого самоврядування; виборчу систему й особливості взаємодії органів влади на різних рівнях та їх відповідальність перед громадянами, суспільством; морально-етичні, загальнолюдські, демократичні й національні цінності, культурну спадщину свого народу; свої права, обов'язки та технології й процедури захисту як своїх інтересів, прав, свобод, так і своїх учнів; нормативну базу, що регламентує правочинну поведінку відповідно до суспільних норм і механізми захисту прав громадян та ін. Саме наявність цих знань забезпечує цілісне уявлення про форми і способи життєдіяльності особистості в правовому, політичному, культурному й соціальному полі держави, здатність реалізовувати та відстоювати свої права як громадянина, суб'єкта ринкових відносин, платника податків, споживача; уміння критично мислити й незалежно оцінювати інформацію, вільно висловлювати власну точку зору, брати на себе відповідальність, робити свідомий вибір, поважати погляди інших людей. Також важливим є досвід участі майбутніх педагогів у соціально-політичному житті держави і суспільства, роботі громадських організацій та цінності, установки й особистісні якості, що притаманні майбутньому педагогу: почуття власної гідності, повага до державної символіки, національної історії та культури, бережливе ставлення до природи, шанування прав і свобод інших людей, активна громадянська позиція, справедливість, чесність, принциповість та ін.

Ураховуючи це, у процесі підготовки майбутніх педагогів важливо акцентувати увагу на ціннісних орієнтирах громадянського суспільства та їх значенні в педагогічній діяльності, необхідності дотримання конституційних прав громадян і поваги до них, формувати громадянську компетентність майбутніх учителів через особистий приклад викладачів закладів вищої освіти й утвердження поваги до державної мови, символіки, морально-етичних норм.

Висновки та перспективи подальших наукових розвідок. Отже, громадянська відповідальність майбутнього вчителя містить сукупність важливих професійно важливих якостей особистості, які забезпечують свободу прийняття рішень і відповідальність за їх наслідки в педагогічній діяльності. Саме вона відображає чітку громадянську позицію майбутнього педагога, потребу у збереженні та примноженні національних традицій, культури; характеризуються високим рівнем національної свідомості й патріотизму та ґрунтуються на цінностях правових норм, повазі до державної мови і символів та передбачають активну участь у громадському житті держави та суспільства.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у проектуванні змісту громадянської освіти та розробленні методики формування громадянської відповідальності в майбутніх педагогів.

ЛІТЕРАТУРА

- Закон України «Про освіту» (*Law of Ukraine "On Education"*) (2017). Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>.
- Розпорядження кабінету міністрів України «Про схвалення Концепції розвитку громадянської освіти в Україні» (*Order of the Cabinet of Ministers of Ukraine "On approval of the Concept of development of civic education in Ukraine"*) (2018). Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-%D1%80#Text>.
- Дубравська, Н.М., Фриз, І.М. (2014). Відповідальність як риса особистості конкурентноспроможного на ринку освітніх послуг фахівця. *Наука і освіта*, 5, 130-134 (Dubravska, N. M., Frieze, I. M. (2014). Responsibility as a personality trait of a competitive employee in the labour market of educational services. *Science and Education*, 5, 130-134).
- Кисла, О.Ф., Коваль, В.О. (2020). Підготовка майбутніх вчителів до формування громадянської відповідальності молодших школярів. *Інноваційна педагогіка*, 24, Т.1, 184-188 (Kysla O. F., Koval, V. O. (2020). Preparation of future teachers for the formation of civic responsibility of junior students. *Innovative pedagogy*, 24, Vol. 1, 184-188).
- Кошелєв, О., Бескорса, О. (2019). Роль учителя у формуванні громадянської компетентності учнів початкової школи. *Молодь і ринок*, 10 (177), 55-59 (Koshelev, O., Beskorsa, O. (2019). The role of the teacher in the development of civic competence of primary school students. *Youth and the Market*, 10 (177), 55-59).

- Ремех, Т. (2018). Сутність і структура громадянської компетентності учня нової української школи. *Український педагогічний журнал*, 2, 34-41 (Remekh, T. (2018). The essence and structure of civic competence of the new Ukrainian school student. *Ukrainian Pedagogical Journal*, 2, 34-41).
- Козій, М. Б. (2004). *Громадянськість – проблема актуальна та соціально-цінна*. Київ (Kozii, M. B. (2004). *Citizenship – an urgent and socially valuable issue*. Kyiv).

SUMMARY

Androshchuk Iryna. Developing future teachers' civil responsibility as an important component of professional training.

The article deals with the problem of developing civic responsibility among future teachers in the process of their professional training. It is emphasized that for the consideration of moral and ethical values and legal norms, respect for the rights and freedoms of each person, building society and the state on humanistic principles, an important role belongs to teachers who raise and educate students, citizens of their country. The paper claims that the future of Ukrainian society depends on the civic position of teachers and their ability to take civic responsibility. The purpose of the article is to characterize the concept of "civic responsibility of the future teacher" and justify the importance of the formation of future teacher's civic responsibility during training in higher education institutions. The following methods were used in the research process: analysis of scientific sources and normative documents on the research problem, etymological analysis, generalization and systematization. The use of these methods allowed us to characterize the civic responsibility of the future teacher as a set of professionally important personality traits that ensure freedom of decision-making and responsibility for their consequences in teaching, reflect a clear civic position, the need to preserve and enhance national traditions and culture. Moreover, these professional qualities are characterized by a high level of national consciousness and patriotism and are based on legal norms, values, respect for the state language and symbols, also they provide for active participation in the country's public life. It is stated that the basis for the formation of civic responsibility is civic maturity, characterized not by the age of the individual, but by his views, actions, deeds, humanistic outlook. Emphasis is placed on three aspects of civic responsibility: objective (the level of responsibility imposed on the future teacher by society, community); subjective (teacher's decision on the possible level of responsibility, which he or she determines for himself/herself in accordance with the decisions made, obligations); emotional (characterizes the emotional aspect of the future teacher's personality and reflects the experiences, emotions, feelings of duty and guilt about the results and possible consequences of their actions and deeds).

Key words: responsibility, civic responsibility, civic education, future teacher, education institutions.